

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, ДЕРЖАВНИХ
ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Професійна програма підвищення кваліфікації
Галузева складова
Варіативна частина

ГВ-7

«Туристична галузь на Чернігівщині – основні напрями її розвитку»

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Чернігів
2010

Туристична галузь на Чернігівщині – основні напрями її розвитку:
Навч.-метод. посібник. / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Упор. Т.О.Коржинська. – Чернігів: ЦППК, 2010. – 34 с.

Рекомендовано до видання навчально-методичною радою Чернігівського Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, протокол № 1 від 4 лютого 2010 р.

Навчально-методичний посібник призначений для працівників місцевих органів державної виконавчої влади, посадових осіб місцевого самоврядування, які навчаються за професійними програмами підвищення кваліфікації (модуль «Туристична галузь на Чернігівщині – основні напрями її розвитку»), програмами тематичних короткотермінових семінарів, викладачів Центру.

© Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, 2010

ЗМІСТ

№ п/п	Назва теми	Стор.
1.	СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ	4
2.	ДОСВІД КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ ЄВРОПИ ЩОДО МІНІМІЗАЦІЇ ТИПОВИХ РИЗИКІВ ТА ЗАГРОЗ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ.	11
3.	ІСТОРИКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ	13
4.	СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	18
5.	СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ЧЕРНІГОВІ	21
7.	РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	31

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ

Систематичне дослідження туристичної діяльності у вітчизняній науці розпочалося лише у 80-90-ті рр. ХХ ст., коли туризм, дозвілля, подорожі, рекреаційна діяльність стають предметом теоретичного осмислення вітчизняних управлінців, соціологів, економістів, філософів, істориків та географів. На сучасному етапі вітчизняними вченими зроблено певний внесок у вирішення проблем, що стосуються питань стратегічного планування туристичного розвитку регіонів, механізмів державного регулювання в галузі туризму, економіко-географічних проблем туризму, геопросторових аспектів туристичного ринку, проблем підготовки управлінських кадрів та фахівців для сфери туризму.

На сучасному етапі сфера туризму є збірним поняттям для численних і різноманітних форм діяльності, що спеціалізуються на ринку послуг пов'язаних із прийняттям і обслуговуванням гостей (туристів). Необхідно зазначити, що дотепер у світі існує проблема чіткого переліку видів діяльності у сфері туризму. До основних напрямів туристичної діяльності слід віднести: розміщення (готельне господарство, санаторно-курортні заклади), перевезення (транспортні організації), посередницькі послуги (туроператори і турагенти), організація відпочинку та послуги громадського харчування.

Для сучасної економіки характерним є не стільки розвиток відособлених галузей, скільки функціонування різних міжгалузевих комплексів. Очевидно, що й туризм варто розглядати як потужний самостійний міжгалузевий господарський комплекс. Аналіз понятійного апарату сфери туризму дає підстави запропонувати таке визначення індустрії туризму: це галузь національної економіки, що становить сукупність організацій та підприємств, єдиним функціональним завданням яких є діяльність, спрямована на задоволення різноманітних і постійно зростаючих потреб людей у різних видах відпочинку, пов'язаних з тимчасовим перебуванням поза межами звичайного середовища проживання.

Поняття державного регулювання в галузі туризму в законодавстві та науковій літературі чітко не визначено. З огляду на це розглядати даний процес як сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу органів державної влади на діяльність суб'єктів господарювання і ринкову кон'юнктуру з метою забезпечення нормальних умов функціонування ринкового механізму, реалізації державних соціально-економічних пріоритетів і вироблення єдиної концепції розвитку туристичної сфери. Механізм державного регулювання в галузі туризму необхідно розглядати як сукупність організаційно-економічних методів та інструментів, за допомогою яких виконуються взаємопов'язані функції для забезпечення сталого розвитку туризму.

Україна об'єктивно має могутній туристичний потенціал. Так, вагомою складовою туристичного потенціалу країни є історико-культурні пам'ятки.

Все більше туристів приваблюють розкопки античних міст Північного Причорномор'я (Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей); пам'ятки Київської Русі IX-XII ст. у Києві, Чернігові, Каневі, Овручі, Володимирі-Волинському; пам'ятки оборонної архітектури (фортеці в Луцьку, Меджибожі, Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгороді-Дністровському, Ужгороді та Мукачевому); палацеві комплекси в Криму, на Львівщині та Чернігівщині; пам'ятки культової архітектури в Києві, Львові, на Івано-Франківщині, у Почаєві, Мукачевому і Чернівцях, а також дерев'яної культової та цивільної архітектури в Карпатах.

Природний потенціал України складають узбережжя Чорного та Азовського морів, рельєф, водні (понад 70 тис. річок, більше 3 тис. природних озер і 22 тис. штучних водоймищ), лісові, рослинні та тваринні ресурси. На їх основі створено 5 національних природних парків, 15 державних заповідників, заказники, дендропарки, пам'ятки садово-паркового мистецтва, які належать до природоохоронних територій. Родовища лікувальних грязей, а також мінеральних і радонових вод входять до рекреаційного потенціалу нашої країни, який має не тільки внутрішнє, а й міжнародне значення. Крім того, Україна розташована на перехресті шляхів між Європою і Азією: важливі залізничні та автомобільні магістралі, порти Чорного і Азовського морів, а також Дунаю, авіамережа здатні забезпечити її інтенсивні багатосторонні зв'язки з багатьма країнами.

У багатьох країнах туризм є якщо не основним, то одним із основних джерел поповнення державного бюджету. Деякі економісти України вважають, що саме туристичний напрям надалі стане однією з найбільш перспективних і дохідних галузей економіки України. А в майбутньому зможе забезпечувати солідні надходження до бюджету.

Україна має великі можливості для динамічного розвитку туристичної галузі, розширення міжнародного співробітництва у цій сфері, однак наявний туристичний потенціал реалізується недостатньо. На підставі статистичних даних 1995–2008 рр. можна стверджувати, що туризм в Україні розвивається повільними темпами, спостерігаються лише незначні позитивні тенденції розвитку.

Останнім часом постійно зменшується відсоток обслуговування іноземних та внутрішніх туристів ліцензованими туристичними підприємствами. Така ситуація складається насамперед через недосконалість системи розрахунку загальної чисельності в'їзних (іноземних) та виїзних туристів, зокрема, туристів з приватною метою подорожі. Частка таких туристів у загальному потоці перевищує 80%. З огляду на зазначені особливості статистики зауважимо, що довільне або взагалі неправильне використання та тлумачення статистичної інформації в Україні свідчить про відсутність науково обґрунтованої методики вивчення явищ та процесів у туризмі, які визначають порядок її збирання, опрацювання й аналізу.

Зростання внутрішніх та в'їзних туристичних потоків, покращання туристичної інфраструктури свідчить про позитивні тенденції розвитку туристично-рекреаційної галузі України. Проте, згідно з даними Світового

економічного форуму конкурентоспроможність туристичної галузі України є низькою (78-е місце в рейтингу індексу туристичної конкурентоспроможності 2008 року серед 124-х країн). За показниками розвитку туристичної та транспортної інфраструктури, організованого туризму, якості обслуговування в туристично-рекреаційній галузі, ефективності державної туристичної політики, визнання туризму пріоритетною галуззю на рівні національних інтересів, можливості безвізового виїзду з метою туризму Україна значно поступається країнам Центрально-Східної і Південної Європи.

Сталому та стійкому розвитку туристичної галузі України перешкоджає низка проблем та диспропорцій серед яких найважливішими є такі:

1. Незначна частка організованого туризму при постійно зростаючих обсягах туристичних потоків. За даними Державної прикордонної служби України кордон у 2008 р. перетнули понад 25 млн. іноземних туристів, водночас туристичні підприємства надали туристичні послуги лише майже 800 тис. іноземців. При цьому, із загальної кількості іноземних туристів, які перетнули кордон України 89% зареєстровані Держприкордонслужбою як „приватні туристи” і лише 7% кількості туристів включені в організовані туристичні групи. Подібна ситуація характерна і для виїзного туризму: у 2008 р. з України виїхали понад 18 млн. туристів, при цьому 11% загальної кількості – в межах організованого туризму, 85% - приватного туризму. Вказані тенденції дозволяють припустити про наявність істотного рівня тінізації у сфері надання туристичних послуг, особливо в’їзного туризму.

У країнах Центрально-східної та Південної Європи співвідношення показників організованого та приватного в’їзного туризму значно більш раціональне (наприклад, у Польщі 76% - приватні туристи, 24% припадає на організованих туристів, які придбали повний туристичний пакет або скористалися послугами посередників для резервації готельних номерів). Більше того, в країнах Центрально-східної та Південної Європи ведеться також облік кількостей ночівель в готелях та інших закладах розміщення, що забезпечує належний моніторинг функціонування туристичної сфери.

2. Асиметричність візових режимів для громадян України та іноземних туристів. Ускладнення процедур отримання віз для громадян України на противагу встановленню Україною безвізового режиму для громадян держав-членів Європейського Союзу, Швейцарської Конфедерації, Князівства Ліхтенштейн, Японії, Канади, Сполучених Штатів Америки, Князівства Андорра, Держави-міста Ватикан, Республіки Ісландія, Князівства Монако, Королівства Норвегія, Республіки Сан-Марино, Болгарії та Румунії дискримінує права вітчизняних туристів, ускладнює реалізацію основоположного права людини на вільну подорож і свободу пересувань, проголошеного Загальною декларацією прав людини 1948 р.

Водночас, окремі країни Центрально-східної і Південної Європи (Болгарія, Туреччина, Польща) тривалий час з метою залучення іноземних туристів встановлювали безвізовий або спрощений візовий режими.

3. Невідповідність заяв щодо пріоритетності розвитку туризму та фактичним фінансуванням. Незважаючи на те, що Законом України „Про внесення змін до Закону України „Про туризм” туризм проголошений одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури, Указом Президента України „Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні” 2008 рік оголошений роком туризму та курортів обсяги державного фінансування складають лише 0,01% (25 млн. грн.) від видатків державного бюджету. При цьому, платежі до бюджету туристичними підприємства щороку збільшуються на 20-30% (у 2008 р. склали понад 180 млн. грн.), а оцінка доходів від туристичного споживання за 2008 р. становить 5,2 млрд. грн. В цьому контексті розвиток туристичної галузі України має фінансуватися з державного бюджету хоча би в розмірах аналогічних як в інших країнах Центрально-східної та Південної Європи, де витрати на державну некомерційну рекламу туризму складають 50-80 млн. євро на рік (Греція – 80 млн. євро, Туреччина – 70 млн. євро).

В Україні витрати на державну некомерційну рекламу туризму ще жодного разу не перевищили 25 млн. грн., внаслідок цього експерти Світового економічного банку у „Звіті про туристичну конкурентоспроможність 2007” присвоїли Україні за показником „визнання туризму пріоритетною галуззю на рівні національних інтересів” 114-е місце в рейтингу зі 128-и країн.

До причин, які призвели до вищенаведеного, доцільно віднести:

- відсутність завершеної системи прогнозування та планування розвитку туризму, параметрів туристичного потоку у відповідності до ресурсних можливостей, потреб населення та економіки держави;
- формальний і фрагментарний підходи до розробки та реалізації державної і регіональних програм розвитку туризму;
- неефективність організаційно-правового та економічного механізмів реалізації державної політики у сфері туризму і діяльності курортів, міжвідомча нескоординованість дій між органами державної влади та місцевого самоврядування;
- відсутність цілісної та комплексної системи управління туристичними ресурсами країни, різне відомче підпорядкування виробничих факторів туристично-рекреаційної діяльності;
- недостатнє нормативне, методичне та інформаційне забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування, громадських організацій та суб'єктів підприємницької діяльності у сфері туризму і діяльності курортів;
- несформованість державної системи інформаційно-маркетингового супроводу діяльності Державної служби туризму та курортів на зовнішніх ринках (відсутність державної туристичної символіки, туристичного бренду, багатомовних інформаційних електронних порталів про туризм в Україні, розгалуженої мережі закордонних туристичних представництв та інформаційно-консалтингових центрів в країні, орієнтації на розвиток конкретних видів туризму);

- надмірне фіскальне навантаження на туристичні підприємства (особливо на ті підприємства, які займаються в'їзним туризмом – 20% ставка ПДВ на в'їзний туризм) та відсутність пільг з оподаткування.

Загрози і ризики, пов'язані із існуванням наведених проблем і диспропорцій полягають в такому:

1. Недоотримання грошових надходжень до державного бюджету внаслідок суттєвих диспропорцій в обсягах в'їзних і виїзних туристичних потоків. Встановлення 20% ставки ПДВ на в'їзний туризм у 2005 р. значно скоротило в'їзні туристичні потоки і призвело до зменшення кількості підприємств, які займаються в'їзним туризмом, тінізації їх діяльності. Зважаючи на це, можна стверджувати, що при ефективному стимулюванні в'їзного туризму Україна могла би отримувати значні надходження, і не лише суто від туристичної діяльності, але й і від суміжних (близько 40) секторів економіки, які опосередковано задіяні в обслуговуванні туристів.

2. Втрата конкурентних позицій вітчизняними туристичними підприємствами внаслідок низької якості туристичних послуг, недосконалості нормативно-правового забезпечення та невідповідності вітчизняного законодавства загальноєвропейським та світовим нормам права. Переважання обсягів туристичних потоків в межах організованих груп туристів над кількістю приватних туристів пов'язане з низькою якістю надання туристичних послуг в Україні. Існує вірогідність, що після ратифікації Угоди між Україною і СОТ в частині ГАТС, а також після підписання угоди про розширену зону вільної торгівлі між Україною та ЄС на український ринок прийдуть відомі іноземні туроператори, які володіють готельними мережами, мережами туристичних агентств, парком автотранспорту, працюють за високими стандартами якості обслуговування і внаслідок цього українські туристичні підприємства (туроператори), які згідно з Законом України „Про туризм” можуть займатися лише виключно туристичною діяльністю, зазнають значних збитків, внаслідок неможливості повноцінного якісного комплексного обслуговування та неможливості створення комплексного туристичного продукту власними зусиллями і за допомогою власних засобів.

3. Перешкоди та труднощі отримання віз громадянами України для здійснення туристичних поїздок призводять до асиметрії виїзних туристичних потоків, непередбачуваних ситуацій під час організації туристичних поїздок, збитків туристичних підприємств, дискримінації українських громадян у їхньому праві на вільне пересування тощо.

4. Унеможливлення проведення якісної, ефективної некомерційної рекламно-промоційної діяльності з популяризації туристичного потенціалу України на міжнародному рівні внаслідок відсутності належної фінансової підтримки. За таких обставин Україна не може представляти себе на міжнародних спеціалізованих заходах. Відсутність потужної туристичної символіки, туристичного бренду країни знижує туристичний імідж, а туристичних представництв України за кордоном не дає іноземним туристам отримати об'єктивну й достовірну інформацію про Україну, туристичну інфраструктуру та туристичні атракції.

Актуальними залишаються питання створення нормативно-правової бази державного регулювання в галузі туризму, податкової політики, приватизації й акціонування, створення інвестиційних умов, що стимулюють приплив коштів в об'єкти туріндустрії на території України. Насамперед, це стосується готельних і курортно-лікувальних підприємств країни, які можна ефективно розвивати, створюючи нові робочі місця, популяризуючи культурно-історичні цінності, багатство флори і фауни, рекреаційний потенціал нашої країни.

Загалом правові норми з питань туризму сьогодні містяться більше ніж у 200 нормативних актах і створюють відповідну систему туристичного законодавства. Разом з тим, не зважаючи на активне формування нормативно-правового забезпечення в Україні, його вплив на розвиток туристичної індустрії ще суттєво не відчувається.

Державі необхідно удосконалити умови ліцензування, технологію стандартизації, сертифікації та статистики, візову стратегію України відносно іноземних держав, безпечних з міграційного погляду. Зважаючи на складність і багатоаспектність зазначеної проблематики, в Україні необхідно формувати відповідне міжнародне правове середовище, від якого залежить конкурентоспроможність українського туристичного продукту та обсяги надання туристичних послуг на внутрішньому та світовому ринках. Останні мають бути адаптовані до умов України, отримати в подальшому відповідне організаційно-правове забезпечення.

Всі плани, програми та проекти щодо розвитку туристичної індустрії повинні бути максимально зорієнтовані не тільки на створення належних умов для туристів, а й на забезпечення високого комфорту проживання корінних жителів регіону. Іншими словами, розвиток туристичної галузі треба розглядати як фактор стабілізації місцевих ринків праці та розширення зайнятості населення.

Туризм – це галузь, що залучає багатомільярдні інвестиції за рахунок різних джерел: державних дотацій, коштів міжнародних фінансових і туристичних організацій, приватних вкладень. В Україні відчувається гостра потреба у фінансових ресурсах для розвитку туризму: бракує бюджетних коштів; міжнародні фінансові та інші організації, приватні інвестори не зацікавлені вкладати гроші в розвиток туристичної інфраструктури в Україні. Розмір державних інвестицій у туризм залежить від важливості цього сектора в економіці країни, а кредити міжнародних фінансових інститутів – від гарантій, наданих державою, репутації самої країни на міжнародному ринку та досконалості бізнес-планів, запропонованих урядом країни для одержання фінансових ресурсів.

Країни з транзитивною економікою, в тому числі й Україна, не в змозі провести глибокі структурні перетворення без залучення й ефективного використання іноземних та внутрішніх інвестицій. Їх залучення стримується такими факторами, як: недостатня вивченість ринку, значна невпорядкованість його функціонування; труднощі, пов'язані з виділенням земель під об'єкти туризму; постійна зміна нормативно-правових документів

та адміністративної практики. Все це створює об'єктивні перешкоди для діючих учасників ринку, а також є суттєвим чинником зниження його привабливості для нових учасників. Цим пояснюється невисокий відсоток знову створених туристичних підприємств і організацій в Україні, що зміцнили позиції та розширюють власну діяльність.

Проблеми, які можна спостерігати сьогодні в галузі туризму України, є наслідком того економічного минулого, яке залишилося нашій державі після розпаду СРСР та етапу становлення незалежності та формування ринкової економіки. Тому ці явища є досить глибинними, а їх розв'язання потребує комплексного та продуманого підходу.

Зазначені проблеми неможливо вирішити без підтримки держави. Тому на даному етапі до першочергових завдань державних органів управління в галузі туризму можна віднести створення ефективних умов для роботи туристичних підприємств, установ та організацій, що, у свою чергу, потребує: розробки й впровадження прогресивних методів і стандартів туристичного обслуговування; розвитку малого та середнього підприємництва в сфері туризму; підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів та об'єктів культурної спадщини; зміцнення матеріально-технічної бази туризму; розвитку туристичної інфраструктури; вдосконалення інформаційного та рекламного забезпечення туризму; провадження ефективної інноваційної діяльності; поліпшення кадрового забезпечення в сфері туризму; розширення міжнародної співпраці в туристичній галузі; підвищення іміджу держави на міжнародному рівні.

Перехід до ринкових відносин, жорстка конкуренція в туристичній галузі вимагають вирішення нових завдань, пов'язаних з потребою в адекватному реагуванні держави на значні зміни як зовнішнього, так і внутрішнього середовища функціонування організацій індустрії туризму. Необхідність вирішення цих завдань, що в комплексі становлять важливу народногосподарську проблему, багато в чому зумовлено відсутністю сучасного організаційно-методичного забезпечення.

Принципово нова політична, економічна й соціальна ситуація, що склалася в Україні, її вихід як самостійного суб'єкта на міжнародний туристичний ринок потребує підготовки кваліфікованих фахівців для сфери туризму. Доцільно, напевно, і у даному випадку використати вже напрацьований європейський досвід. Провідні європейські заклади освіти туристичного профілю готують фахівців для сфери туризму на базі великих готельних і туристичних комплексів, які мають власні навчальні центри (останні фінансуються на 60-80% за рахунок даних підприємств та входять до їх складу); практика на туристичному підприємстві є складовою навчального процесу, при цьому кількість теоретичних і практичних занять є однаковою; навчання майбутнього фахівця починається, якщо встановлено потребу в ньому конкретного підприємства, тобто існують певні гарантії його працевлаштування після закінчення навчання; майбутній фахівець має обов'язково проходити всі рівні професійної підготовки: учень (стажер) →

студент → бакалавр → магістр та постійно підвищувати свою професійну кваліфікацію.

ДОСВІД КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ ЄВРОПИ ЩОДО МІНІМІЗАЦІЇ ТИПОВИХ РИЗИКІВ ТА ЗАГРОЗ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ.

1. Більшість країн Центрально-східної та Південної Європи на етапі ринкової трансформації економіки, в тому числі туристичної галузі, зіштовхнулися з проблемою диспропорційності розвитку в'їзного та виїзного туризму. З метою стимулювання розвитку туристичної галузі та усунення диспропорцій, стимулювання в'їзного туризму країни використовували податкові важелі, зокрема:

- в Хорватії туристичні послуги звільнені від сплати ПДВ. Крім того, застосовуються додаткові стимули для капіталовкладень, у відповідності з розміром інвестицій і рівнем забезпечення роботою певної кількості персоналу. Інвесторам, які здійснюють діяльність в зонах Спеціального Державного захисту, де корпоративний податок на додану вартість складає від 5% до 15%, надаються спеціальні привілеї;

- польський туристичний бізнес має найнижчу ставку оподаткування в Європі - 7% при 22% для інших видів бізнесу. З 1993 року для деяких видів інвестицій була введена система прискореної амортизації. Як і в Хорватії, у Польщі обсяг пільг диференціюється в залежності від місця розташування об'єкта інвестування та рівня зайнятості;

- органи державного управління Туреччини прийняли рішення здавати в оренду на 49 років земельні ділянки на досить ліберальних умовах: за мінімальну плату будь-якому інвестору, хто бере на себе зобов'язання побудувати там готель. На такі цілі їм надавали безпроцентний кредит і звільняли від сплати податків на 5 років. Цей досвід перейняв уряд Єгипту та Тунісу. Уряд Кіпру, здає в оренду землю з метою стимулювання будівництва нових туристичних об'єктів на 99 років з можливістю подальшого продовження оренди на аналогічний термін;

- в Іспанії і Греції інвесторам надаються пільгові податковий режим і ставка амортизаційних відрахувань, зниження податку з обороту. В Греції ПДВ на розміщення туристів та їх харчування складає 8%, крім того урядом розроблена система знижок для туристичних фірм, які здійснюють прийом та обслуговування туристів в несезонний період.

2. Майже всі країни Центрально-східної Європи після розпаду соціалістичної системи зіткнулися з проблемою низької конкурентоспроможності національного туристичного продукту на європейському туристичному ринку. Проте в таких країнах як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія та Болгарія, де уряди усвідомили значення міжнародного туризму для економіки країни, були розроблені відповідні стратегічні програми розвитку туризму, які були підкріплені належним фінансуванням, створені державні організації, запроваджені податкові заходи стимулювання тощо.

Так, в Угорщині був розроблений план Сечені, в якому на розвиток туризму та реалізації заходів покращання туристичної інфраструктури були виділено 100 млн. євро. У Словаччині реалізуються Програма підтримки розвитку туризму, яка передбачає часткову дотацію державою кредитів для реструктуризації туристичної інфраструктури та Кредитна програма підтримки на реалізацію проектів розвитку туристичної інфраструктури.

Показовим є приклад Чорногорії, розвиток туризму в якій відбувається пришвидшеними темпами. Державний орган управління з розвитку туризму – Міністерство туризму та навколишнього середовища, був створений лише в кінці 2006 р., проте звіт про діяльність за 2007 р. дає можливість стверджувати що було зроблено надзвичайно багато як в сфері стимулювання в'їзного туризму, так і охорони навколишнього середовища. Цікавим є досвід проведення глобальних рекламних медіа кампаній: короткий рекламний фільм “Experience Wild Beauty” демонстрували на каналах CNN (996 показів), Euro News (1212 показів), Travel Channel (497 показів).

3. Усвідомлення важливості ефективної некомерційної рекламно-промоційної діяльності з популяризації туристичного потенціалу відчувається в діяльності майже усіх країн Центрально-східної та Південної Європи. Промоцією туристичних можливостей в країнах займаються державні органи управління, а також спеціалізовані допоміжні організації (бюро, департаменти), які частково фінансуються за рахунок державного бюджету:

- в Угорщині інформаційно-рекламною діяльністю в сфері туризму займається Національне туристичне бюро, яке має 23 закордонних представництва;
- в Польщі просуванням туристичного продукту в країні і за кордоном займається Польська туристична організація, яка має представництва у 16 країнах світу (в тому числі в Україні);
- питаннями розвитку туризму та регулювання в'їзного туризму на Мальті займається Мальтійське управління з туризму (МТА). Особливістю регулювання розвитку в'їзного туризму на Мальті є діяльність МТА з організації Мальтійських клубів за кордоном, які об'єднують компанії, що обрали Мальту своїм пріоритетним напрямом;
- провідна роль у представленні Італії на міжнародному туристичному ринку належить Національному управлінню з туризму, яке має розгалужену мережу представництв за кордоном (25 представництв у 20 країнах світу).

ІСТОРИКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Чернігівщина в намісті областей України займає одне з особливо значимих місць, тому що третина історико – архітектурних пам'ятників домонгольського періоду, що збереглися в Україні, знаходиться в нашій області.

До найбільш значущих пам'яток цієї доби відносяться унікальні за своїм значенням, творіння світового мистецтва Спаський (XI ст.) і Борисоглібський (XIIст.) собори, Успенський собор Єлецького монастиря (XIIст.), Антонієві печери та Іллінська церква (XI – XII ст.), П'ятницька церква (XII ст.) - Чернігові, Юр'єва божниця в Острі (X ст.), а також більш пізні комплекси історико-культурного значення – Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі в Чернігові, Спасо-Преображенський монастир у Новгород-Сіверському, комплекс пам'яток Батуринаського заповідника “Гетьманська столиця”.

Узагалі на Чернігівщині понад 200 пам'яток історії та архітектури мають світове значення, що свідчить про видатну ролі і місце Чернігівщини – як унікального, самобутнього краю.

Чернігівщина – це три міста з 1000 – літньою історією (Чернігів, Любеч, Новгород – Сіверський) і більш ніж 10 міст із 800 – 900 – літньою історією. Сам Чернігів – це могутній історичний пласт, скарбниця монументального мистецтва. Понад 30 найдавніших архітектурних пам'яток XI – XIX ст. ст. гармонійно вписалися в сучасну забудову міста [Додаток А].

Наша земля – джерело творчого натхнення цілої плеяди видатних представників культури і наукової еліти.

Ось прізвища тільки декількох видатних особистостей, що внесли неоціненний вклад у розвиток національної та світової науки і культури: відомий мореплавець Ю. Лисянський, видатний кінорежисер О. Довженко, історик і письменник О.Бодянський, винахідник М. Кибальчич, скульптор І. Мартос. Понад 300 полотен і малюнків створив на Чернігівщині Т.Шевченко. Тут бували і творили О.Пушкін, О.Грибоедов, Адам Міцкевич, Л.Толстой, М.Горький, М.Глінка, П. Чайковський.

Чернігівщина володіє значними рекреаційними ресурсами і має високу потенційну рекреаційну привабливість. Основою туристично-рекреаційної сфери Чернігівщини є наявність та вдале поєднання відповідних природних і культурно-історичних ресурсів. Вони значною мірою визначають особливості компонентної структури та просторову організацію рекреаційної системи області.

Помітно переважаючий вплив на розвиток, структуру та просторову організацію рекреаційної сфери Чернігівщини мають культурно-історичні чинники. Це обумовлено давньою заселеністю і освоєністю території області (стоянки людей пізнього палеоліту і мезоліту), наявністю на території Чернігівщини пам'ятних історичних місць, пов'язаних з періодом формування і розвитку Київської Русі (Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч) та гетьманства в Україні (Батурин), музейних комплексів та

поховань визначних осіб, що становлять гордість української нації. Чернігівщина вирізняється з-поміж інших регіонів України наявністю понад 200 визначних пам'яток історії та архітектури XI-XII та XVII-XVIII ст., які мають світове та загальнодержавне значення.

Серед них переважають архітектурно-культові споруди, частка яких становить близько 1/3 всієї сукупності об'єктів. Вагоме місце належить також науково-пізнавальним (17 %) та комплексним (11 %) об'єктам.

Проте це лише потенційна привабливість, яка може перетворитися на реальність при наявності інших сприятливих чинників розвитку рекреаційної сфери в цьому регіоні України.

Одним із таких чинників є екологічна ситуація. Загалом Чернігівщина, у порівнянні з іншими регіонами України, має середній рівень складності екологічної ситуації. Проте у її межах спостерігаються досить значні внутрішньо-регіональні відмінності у рівні гостроти екологічної ситуації, що необхідно враховувати при розвитку рекреаційної сфери.

Однією з найбільш актуальних екологічних проблем Чернігівщини залишається проблема радіаційного забруднення ґрунтів і продуктів. У Чернігівській області ґрунти з понаднормативним вмістом радіоцезію займають 7 %, а з понаднормативним вмістом стронцію - 96 % території. Складна екологічна ситуація в окремих районах накладає обмеження на розвиток певних видів рекреаційної діяльності. Насамперед це стосується літнього оздоровчого відпочинку, санаторно-курортного лікування та деяких інших видів переважно оздоровчого туризму.

На більш ніж 20% території розташовані рекреаційні угіддя. Природно-заповідний фонд Чернігівської області нараховує 647 об'єктів загальною площею 220178,1 га, що становить 6,8 % від загальної площі області в т.ч. 18 об'єктів загальнодержавного і 567 місцевого значення. Природно-заповідні об'єкти розташовані досить нерівномірно на території області, при загальному відсотку заповідності по області 6,8 %, в центральних районах (Носівський, Ніжинський, Бахмацький, Борзнянський) він не досягає 3 %.

В області функціонують 13 санаторіїв і будинків відпочинку, численні профілакторії, бази відпочинку, дитячі табори, мисливські і рибальські бази, водні станції, пляжі, лісопарки. До послуг відпочиваючих та туристів - наші цілющі мінеральні води, бішофіти, широкий арсенал фітопрепаратів. Усе більш популярним у нашому регіоні стає сільський та зелений туризм.

Переважаючим типом рекреаційних закладів області є оздоровчо-рекреаційні, які обслуговують більшу частину рекреантів.

Загальна кількість оздоровчо-рекреаційних закладів області майже не зазнала змін - 65 закладів у 1990 р. і 60 у 2000 р., тоді як чисельність оздоровлених там людей помітно зменшилася (42 та 32 тис. осіб відповідно). Особливо помітно скоротилася чисельність населення (у 8 разів), що оздоровлюється у будинках відпочинку. Значних змін в останні роки зазнала організаційна структура санаторно-лікувальної сфери. Основна її частина має тепер колективну форму власності - понад 65 %. У державній власності

перебувають лише 4 санаторії (всі дитячі), 2 санаторії - профілакторії, 14 баз та інших закладів відпочинку (дані на початок 2009 року).

Наданням туристичних послуг в області станом на 01.01.2010 року займаються 86 суб'єктів підприємства, що мають ліцензію Державної служби туризму і курортів і туризму Міністерства культури і туризму України на здійснення діяльності з організації міжнародного та внутрішнього туризму, а також екскурсійної діяльності. Значна кількість фірм області займаються відправкою з Чернігівщини туристських груп до інших країн світу. Кількість виїжджаючих за кордон постійно збільшується. Значна частина потоку туристів з нашої області потрапляє в Росію та Туреччину. Переважаючим серед них є «бізнес-туризм», тобто закупівля товарів широкого вжитку на оптових ринках Туреччини чи Москви з подальшою їх реалізацією на ринках області. Популярності зараз набирають тури з пропозицією відпочинку в Туреччині, Єгипті, Тунісі, та інших країнах, де пропонується відпочинок на морях, океанах та інших водоймах.

Користуються попитом туристичні маршрути:

- Чернігів стародавній і сучасний;
- Чернігів – Батурин – Чернігів;
- Чернігів – Мена – Сосниця – Чернігів - Новгород – Сіверський;
- Чернігів – Ніжин – Прилуки – Дігтярі – Сокиринці – Чернігів;
- Чернігів – Прилуки – Густинський монастир – Чернігів;
- Чернігів – Качанівка – Тростянець – Чернігів;
- Чернігів – Ніжин – Заньки – Чернігів;
- Чернігів – Борзна –с. Пам'ятне Бортнянського району – комплекс «Пам'яті Героїв Крут»– Мотронівка – Чернігів;
- Чернігів – Остер – Київ – Чернігів;
- Чернігів – Лемеші – Козелець – Марківці – Чернігів;
- Чернігів – Ріпки – Любеч – Чернігів та ін.

Основна мета перебування туристів у Чернігівській області - отримання лікувально-оздоровчих та екскурсійних послуг. Розвиток іноземного туризму значною мірою стримується слабкістю матеріально-технічної бази туристичної галузі, починаючи від стану транспортних засобів і доріг і закінчуючи відсутністю висококласних готелів, кемпінгів, автостоянок, ресторанів тощо.

Таким чином, спираючись на значну історико – культурну базу, туризм на Чернігівщині поступово нарощує оберти розвитку, доводячи те, що він здатен зайняти гідне місце в економіці області. Труднощі в розвитку туристичної галузі пов'язані перш за все з обмеженістю інвестицій та фінансування, недостатньою інфраструктурою, неналежним рекламуванням туристично-рекреаційного потенціалу.

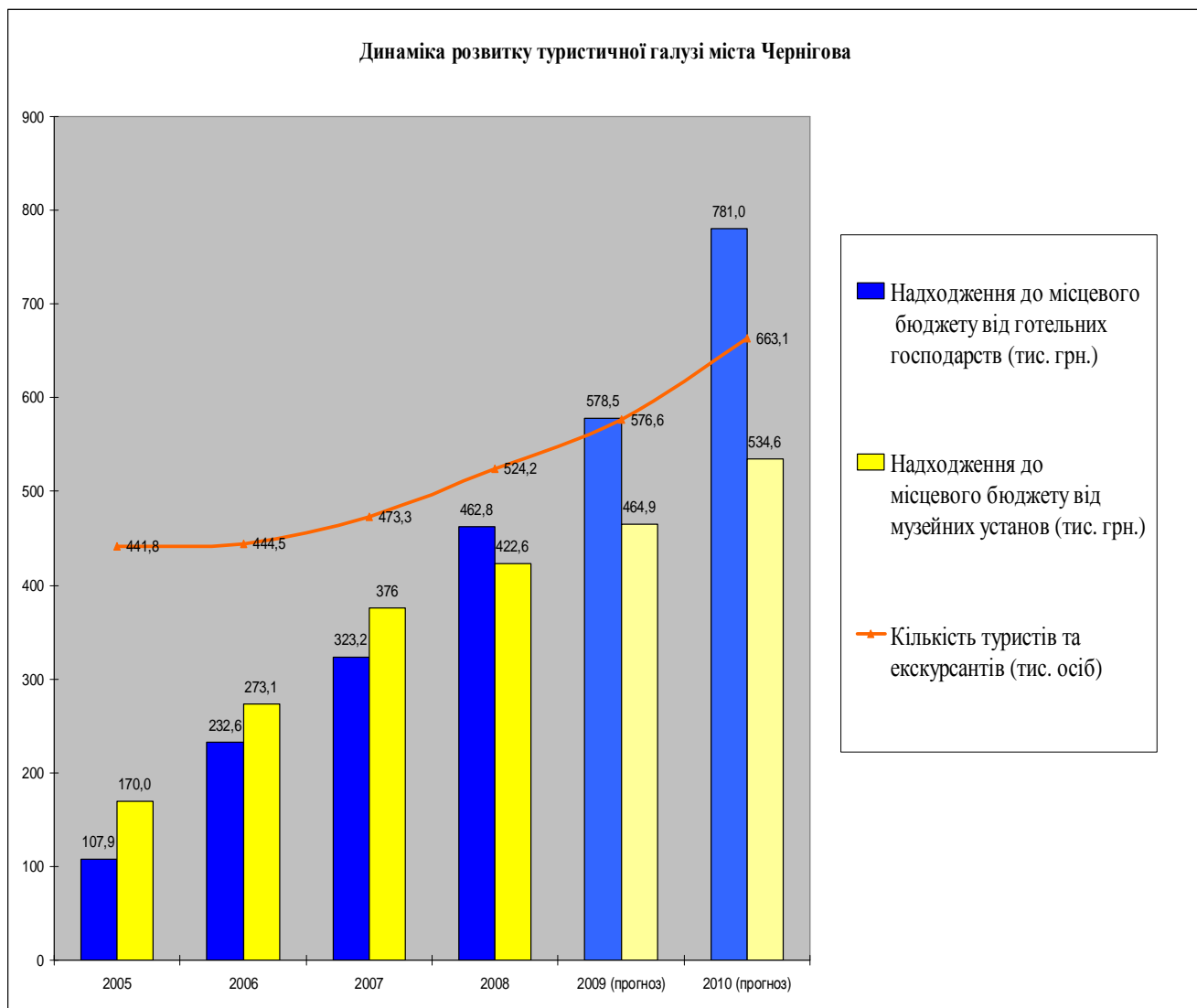
Динаміка розвитку туризму в Чернігівській області

Відповідно до державних форм звітності 1-ТУР та 1-ТУР-к основні показники діяльності туристичних підприємств Чернігівської області за 2000 – 2009 рр. є такими:

	обсяг реалізації тур. послуг		платежі до бюджету		обслуговано туристів		кількість суб'єктів підприємництва
	Грн.	%	Грн.	%	осіб	%	
2000 рік	1,7 МЛН.	100 %	248 ТИС.	100 %	12 ТИС.	100 %	24 (з низ – 2 оператори)
2001 рік	2 МЛН.	117%	255 ТИС.	102 %	12,5 ТИС.	104 %	27 (з низ – 2 оператори)
2002 рік	1,5 МЛН.	88% (-25% до попередн ього року)	241,5 ТИС.	97 % (-3% до попере днього року)	13 ТИС.	108% (104% до попередн ього року)	35(з низ – 2 оператори)
2003 рік	2,6 МЛН.	152 % (57% до попередн ього року)	274 ТИС.	110 % (13 % до попере днього року)	17,5 ТИС.	146 % (134 % до попередн ього року)	41(з низ – 3 оператори)
2004 рік	4,68 5 МЛН.	276 % (180 % до попередн ього року)	318 ТИС.	127 % (16 % до попере днього року)	18,5 ТИС.	154 % (105 % до попередн ього року)	28(з низ – 4 оператори)
2005 рік	8,55 9 МЛН.	503% (182 % до попередн ього року)	537,7 ТИС.	217% (169 % до попере днього року)	24 ТИС.	200% (130 % до попередн ього року)	33 (з низ – 4 оператори)
2006 рік	10,2 22 МЛН.	601% (119% до попередн ього року)	678 ТИС.	273% (126% до попере днього року)	22,9 ТИС.	190% (-0,5% до попередн ього року)	46 (з низ – 4 оператори)
2007 рік	16,	960% (160% до	1053,	425% (196%	29	241% (127% до	52 (з них - 4оператори)

	323 МЛН.	<i>попередн ього року)</i>	8 тис.	<i>до попере днього року)</i>	тис.	<i>попередн ього року)</i>	
2008 рік	22,95 6 МЛН.	1353% (141% до <i>попередн ього року)</i>	1596 тис.	643% (151% до <i>попере днього року)</i>	31 тис.	390% (107% до <i>попередн ього року)</i>	71 (з них – 4 оператори)
2009 рік	23,26 4 МЛН.	1368%(10 1% до <i>попередн ього року)</i>	1577 тис.	636% (98% до <i>попере днього року)</i>	24,3 тис.	202% (78% до <i>попередн ього року)</i>	86 (з них – 4 оператори)

Такі цифрові показники в цілому не є об'єктивними показниками відвідування. Із-за недосконалості системи державної статистичної звітності в галузі туризму під час узагальнення даних по області у звіти не включаються організовані групи туристів та екскурсантів та індивідуальні гості, які відвідують ті чи інші музейні установи. Також не існує окремої статистичної звітності щодо відвідування туристами окремих населених пунктів. Такі дані вираховуються виключно в «ручному» режимі. Так, тільки по місту Чернігову щороку «недораховуються» до загальної кількості туристів та екскурсантів, які в ньому побували 400-500 тис. відвідувачів, залежно від року (див. рисунок)

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Чернігівщина є однією з небагатьох областей України, де зосереджений значний туристичний та рекреаційний потенціал. Маючи потужний природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал, розгалужену транспортну мережу, займаючи вигідне геополітичного положення, територія Чернігівщини приваблива для розвитку туризму.

Благодатна природа, м'який помірний клімат Чернігівщини, поверхневі і підземні води, різноманітність природних та антропогенних ландшафтів привабливі для туристів.

Аналіз природних ресурсів та ресурсів природно-заповідного фонду виявив багато територій, сприятливих для організації специфічних видів туризму, в тому числі таких, як рекреаційний, екологічний, сільський, рибальство, полювання, збирання ягід, грибів, лікарських рослин.

Розміщення об'єктів рекреаційного туризму передбачається в зоні впливу міста Чернігова. Околиці міста Чернігова багаті визначними природними місцями, до яких можна доїхати на авто-, мото- або водному транспорті в межах 2 годин. Поїздки можна урізноманітнити естетично сприятливими туристичними привалами, особливо в долинах рік Десни, Сноу або серед лісових ландшафтів.

Згідно зі статистичними даними сучасна загальна місткість оздоровчих та рекреаційних закладів на сьогоднішній день становить понад 11 тис. ліжок-місць. Оздоровчі установи (санаторії, пансіонати, профілакторії) складають 19%, рекреаційні (будинки та бази відпочинку, дитячі оздоровчі заклади) - 64%, туристичні установи (готелі, турбази, мотелі, кемпінги) - 17%.

Територія має величезні рекреаційні можливості для розвитку сільського туризму. Пріоритетного значення набуває сільський туризм, що здійснюється на територіях природно-заповідного фонду (ПЗФ) при спільній рекреаційній (туристичній) діяльності сільських господарств та адміністрацій установ ПЗФ.

За наявністю рекреаційно-туристських об'єктів і їх сприятливістю для розвитку різних видів туристичної діяльності в межах території області виділено 4 регіони: центральний, південно-східний, південно-західний, північно-східний.

Помітно переважаючий вплив на розвиток, структуру та просторову організацію рекреаційної сфери Чернігівщини мають культурно-історичні чинники. Це обумовлено давньою заселеністю і освоєнням території - області (стоянки людей пізнього палеоліту і мезоліту), наявністю на території Чернігівщини пам'ятних історичних місць, пов'язаних з періодом формування і розвитку Київської Русі (Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч) та гетьманства в Україні (Батурин), музейних комплексів та поховань визначних осіб, що становлять гордість української нації. Великий інтерес щодо розвитку туристичної діяльності викликає комплекс "Тростянець", який включає Тростянецький, Качанівський і Сокиринський парки. На території Чернігівщини збереглася значна частина визначних пам'яток історії та архітектури XI-XII та ХУП-ХУІІІ ст., які мають світове та загальнодержавне значення, 140 з яких занесено до державного реєстру національного культурного надбання (Додаток №1). Серед них переважають архітектурно-культурні споруди, частка яких становить близько 1/3 всієї сукупності об'єктів. Вагоме місце належить також науково-пізнавальним (17%) та комплексним (11 %) об'єктам.

З Чернігівщиною пов'язані різні періоди життя багатьох видатних діячів України. Значний внесок у розвиток вітчизняної науки і культури зробили уродженці Чернігівщини: філолог-славіст, історик і письменник О.М. Бодянський, море плавець Ю.Ф. Лисянський, фізіолог Є.П. Вотчал, математик Г.Ф. Вороний, економіст М.В. Птуха, історики М.М. Бантиш-Каменський, О.Л. Нарочницький, М.В. Нечкіна, М.Н.

Петровський, археолог Д.Я. Самоквасов, літературознавець В.П. Адріанова-Перетц, скульптор І.П. Мартос, письменники В.М. Забіла, В.Г. Чумак П.Г. Тичина, І.А. Кочерга, С.В. Васильченко, В.М. Блакитний (Еллан), Олекса Десняк, письменник і кінорежисер О.П. Довженко, етнографи і фольклористи С.Д. Ніс та Б.М. Соколов, фольклорист і літературознавець Ю.М. Соколов, композитори Г.Г. Верьовка та Л.М. Ревуцький, актори М.К. Заньковецька, Г.П. Затиркевич-Карпинська та Г.М.Нелєпп. На Чернігівщині бував український філософ і поет Г.С. Сковорода, жили й працювали укр. письменники Л.І. Глібов, М.М. Коцюбинський, М.А. Вербицький, Б.Д. Грінченко, В.І. Самійленко, М.К. Вороний, П.С. Кузьменко, Марко Вовчок, український фольклорист і етнограф О.В. Маркович.

На території Чернігівської області відбувались знакові події для історії України розповідь про які також може стати привабливим для туристів.

Територія Чернігівської області за своїми природними особливостями характеризується несприятливими умовами захищеності підземних вод, особливо верхніх водоносних горизонтів та ґрунтових вод, що вимагає більш жорсткої регламентації щодо господарського використання території та умов експлуатації водоносних горизонтів, зокрема, більш глибоких - для питного водопостачання. Джерелом питного водопостачання регіону є р. Дніпро. Винятковою особливістю сучасного екологічного стану його басейну є те, що локальні ситуації, зумовлені неупорядкованим і екологічно безпечним водокористуванням на переважній частині території басейну, подекуди загострюються впливом "чорнобильського" забруднення. Малі річки басейну, які забезпечують значну долю господарських потреб регіону, мають надзвичайне антропогенне навантаження.

Враховуючи географію формування основних екологічних проблем природного та антропогенного характеру в Україні, умови проживання на території Чернігівщини в цілому задовільні. Екологічні умови території в межах основної частини території не відзначаються особливою складністю. Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря області у розрахунку на 1 жителя становить 56,5 кг, на кв. км - 2,2 т (по Україні відповідно 126,4 кг і 10,1т). Територія області відноситься до найменш забруднених промисловими токсичними відходами (в т.ч. пестицидами) -47,1 кг/жителя і 1,8 т/кв. км (відповідно по Україні - 1610 кг і 128,5 т). На душу населення скидається 27 м³ забруднених вод у поверхневі водні об'єкти (по Україні - 61 м³). За даними екологічних спостережень в басейнах рік області не фіксувались випадки високих забруднень. Десна – найдовша ліва притока Дніпра, її джерела знаходяться у болотах Смоленщини, поблизу Єльні. Впадає Десна у Дніпро біля Києва, долаючи шлях до гирла по території Чернігівської та Київської областей. У Десну впадають 18 правих (найбільші річки Судость та Снов) та 13 лівих (основні – Сейм та Остер) приток. Русло річки постійно змінюється. За 8 тис. років вона зсунулась на 10 км, а знімки з космосу свідчать про те, що нині

вона неухильно торує собі нове русло. Під час минулорічних паводків річка "забрала" 71 м берегової смуги біля с. Залісся і буде рухатися далі.

Згідно із матеріалами водно-інформаційного центру "Музей води" (Київ) вперше опубліковані дані обстеження екологічного стану водоймищ України. Обстеження проводилось в рамках всеукраїнської громадської ініціативи "Чисте джерело", за яким складений рейтинг екологічно чистих водоймищ України. Із тисяч обстежених Десна займає 8 місце – це доволі високий показник.

В регіональному розрізі більшого техногенно-екологічного навантаження в результаті радіаційного ураження зазнали західні окраїни Чернігівщини (частково Ріпкинський, Чернігівський, Остерський) та локальні ділянки в Семенівському та Корюківському районах. Щільність радіаційного забруднення ґрунтів в межах Чернігівського району (на контрольних ділянках) становить: цезієм - 0,55 - 0,64 Кі/км², стронцієм - 0,09 - 0,34 Кі/км². За даними об'єднання "Чернігівліс" значні площі лісових насаджень забруднені радіонуклідами, зокрема цезієм-137. В межах Чернігівського району забрудненими вважаються 50% території, в тому числі 360 га - інтенсивністю 10 Кі/км². Рівень забруднення цезієм рослинницької продукції в межах Чернігівського району становить 4% (кількість замірів - 930). Дослідженнями встановлено, що наднормативний вміст цезію і стронцію спостерігається в більше 5% від усіх проведених вимірів, в тому числі: гриби - 52%, лікарська сировина - 27%, дикоростучі ягоди - 22%, сіно лісове - 8%.

Таким чином, умови проживання на території Чернігівщини в цілому задовільні. Екологічні умови території в межах основної частини території не відзначаються особливою складністю, що дає підстави для використання більшості території Чернігівської області для розвитку рекреаційного, екологічного та сільського туризму.

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ЧЕРНІГОВІ

Розвиток туріндустрії в Чернігові та в області в цілому розглядається одним із пріоритетних напрямків розвитку соціально – економічного розвитку регіону. На вирішення вказаного стратегічного курсу на замовлення Чернігівської міської ради розроблені Українським державним науково – дослідним інститутом проектування міст „Діпромісто” Генеральний план Чернігова до 2025 року, затверджений рішенням міської ради у 2003р., де вперше окремим розділом виділена туристична галузь як одна із найприбутковіших галузей розвитку міста, та „Схема перспективного розвитку туризму у м. Чернігові”, затверджена рішенням міської ради у 2005р.– стратегічний проектно-планувальний документ, реалізація якого має суттєво вплинути на ліквідацію вище вказаних проблем регіону та міста.

2006 рік.

Рішенням сесії Чернігівської міської ради від 19.04.2006 р. (друга сесія п'ятого скликання) створене управління інвестицій і туризму з відділом туризму у його складі.

1. Розроблені наступні проекти програм:
  - «Чернігів древній і сучасний. 1100-річчя першої літописної згадки»;
  - сприяння залученню інвестицій та розвитку туристичного потенціалу міста Чернігів на 2007-2008 роки;
  - «Чернігів – terra incognita» у рамках співпраці з Укрзалізницею (проект «Пізнайте Україну за допомогою Укрзалізниці»);
  - концепція транспортного (тролейбусного, автобусного, на таксі) екскурсійного маршруту по місту Чернігову;
  - створення та забезпечення наповнення туристичної інформаційної мережі зовнішніх рекламоносіїв по м. Чернігову.
2. Проведені рекламні тури по Чернігову для представників найбільших туристичних фірм України та прикордонних регіонів з метою створення позитивного туристичного іміджу Чернігова на внутрішньому та зовнішньому ринку туристичних послуг.
3. Туристичні можливості Чернігова були представлені на ряді спеціалізованих регіональних, міжнародних виставкових заходах в Україні та закордоном.
4. Розроблена концепція проведення у Чернігові першого туристичного шоу-фестивалю «У Чернігові можливо все!».
5. Розроблені макети рекламно-інформаційних матеріалів щодо туристичних можливостей Чернігова: буклетна продукція, стендова експозиція, відеофільм на CD- носіях.
6. Надавалась методична допомога щодо написання проектів програм для участі у всеукраїнському конкурсі проектів і програм розвитку місцевого самоврядування громадській інвалідській організації «Шанс» щодо можливості туристичного та екскурсійного обслуговування людей з обмеженими фізичними можливостями.
7. Проект «Розвиток інформаційної та інфраструктурної складової туристичної галузі у м. Чернігові», розроблений управлінням інвестицій і туризму Чернігівської міської ради, став переможцем всеукраїнського конкурсу проектів і програм розвитку місцевого самоврядування (субвенція із державного бюджету - 500 тис. грн.).

2007 рік

1. Спільно із зацікавленими туристичними організаціями проведені рекламні тури по Чернігову для представників найбільших туристичних фірм України та прикордонних регіонів.
2. Туристичні можливості Чернігова були представлені на ряді регіональних, національних, міжнародних виставкових заходах в Україні та закордоном.

3. Організована зустріч з туристичними фірмами та керівництвом Чернігівської митниці та Чернігівського прикордонного загону до початку нового туристичного сезону щодо спрощення проходження митно-прикордонного контролю туристичними групами.

4. Тривала співпраця з туристичними структурами міста та області та міжнародними організаціями. Спільно з готельно-туристичним комплексом «Придеснянський» проводилась робота по організації діяльності Туристичної асоціації Чернігівщини. Періодично організовувались робочі зустрічі та консультації з експертом з розвитку бізнесу Проекту ЄС «Послуги з підтримки малого та середнього підприємництва у пріоритетних регіонах» щодо створення туристичного кластеру в Чернігівській області. Налагоджена робота з Регіональним фондом підтримки підприємництва в Чернігівській області щодо розвитку та активізації туристичної діяльності (сприяння у проведенні навчання для інвалідів по розвитку власної справи для виготовлення сувенірної продукції).

5. Рекламно-інформаційна діяльність:

- розпочалась робота над туристичною картою міста Чернігова, підготовлений блок по туристичній складовій м. Чернігова для турпутівника по Чернігівській області;

- виготовлена пересувна експозиція "Чернігів туристичний";

- виготовлена друкована продукція, в т.ч. і для розміщення на зовнішніх носіях(банери, афіші, календарі, флаєри тощо);

- розпочалась розробка туристичного сайту Чернігова;

- відзнятий відеofilm на CD- носіях "Чернігів туристичний".

6. Тривала робота по підготовці до відкриття та забезпеченню організації діяльності Чернігівського туристично-інформаційного центру на базі управління інвестицій і туризму міської ради (розроблені положення, структура, розпочалась робота над створенням банку даних турінфраструктури Чернігова).

7. Вперше у Чернігові проведений туристичний фестиваль «У Чернігові можливо все!». Розроблені концепції інших масових туристичних заходів: "Поруч із привидами", "Старі гармати теж салютують" (робочі назви).

2008 рік

1. Відкриття та забезпечення діяльності туристично-інформаційного центру у м. Чернігові.

2. Розробка та забезпечення наповнення туристичного сайту м. Чернігова (спочатку українською, потім російською мовами).

3. Проведення спільно із зацікавленими організаціями рекламних турів для працівників туристичної галузі, які займаються організацією в'їзного туризму, для представників ЗМІ у туристичній галузі та обласних центрів України з метою популяризації туристичного потенціалу міста на внутрішньому та зовнішньому ринку туристичних послуг.

4. Презентація нових туристичних маршрутів:

- автоекскурсії по Чернігову (на тролейбусі/автобусі - соціального спрямування: 50% вартості екскурсії оплачує банк «Демарк»);

- екскурсія-аудіогід в таксі – також безкоштовна, екскурсант оплачує вартість кілометражу;

5. Проведення спільно із Службою оперативного спасіння у м. Чернігові туристично-екологічної акції "Пліт із сміття? Чому би й ні!".

6. Організація та проведення II туристичного фестивалю у м. Чернігові "Сучасна душа стародавнього міста" або «У Чернігові можливо все!».

7. Проведення спільно із громадськими дитячими організаціями "Гайдівського табору "Крок на МІСТОк", присвяченого 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів.

8. Сприяння в організації та проведенні туристичних змагань "Адреналін – трек" та багатоденних змагань "Гонки на виживання".

9. Розвиток та підтримка діяльності інформаційної мережі туристичного спрямування у Чернігові:

- розробка та виготовлення плакатів із загальною туристичною інформацією та їх розміщення на сіті-лайтах;

- співпраця із приватними структурами міста з питань розміщення вказівників до туристичних об'єктів міста;

- забезпечення рекламно-інформаційної діяльності щодо популяризації туристично-рекреаційного та історико-культурного потенціалу Чернігова:

- розроблена та віддрукована безкоштовна туристична карта історичної частини міста Чернігова «На допомогу туристу» (українською та англійською мовами);

- віддрукована продукція Чернігівського туристично-інформаційного центру (флаєри, листівки, календарі);

- підготовка до друку інформації про туристично-рекреаційний потенціал Чернігова у всеукраїнських проектах "Україна туристична" та "Україна у III тисячолітті. Традиції. Інновації. Інвестиції" Українського видавничого консорціуму;

- тиражування на CD – носіях фільму "Чернігів туристичний";

- співпраця з обласним радіо щодо створення рубрики "Чернігів туристичний".

11. Співпраця з працівниками туристичної сфери міст – побратимів Чернігова з метою активізації туристичного взаємообміну та розвитку сувенірної індустрії (на прикладі співпраці з м. Габрово, Болгарія – організація запрошення представників найбільших туристичних фірм міста та народних майстрів до участі у Міжнародній туристично-етнографічній виставці-ярмарку та відвідання м. Чернігова, забезпечення їх зустрічі з туристичними фірмами Чернігова).

13. Участь у регіональних, національних, міжнародних туристичних виставках з метою просування чернігівського турпродукту на внутрішній та зовнішній ринки туристичних послуг (протягом року згідно із запрошеннями).

14. Розробка Програми сприяння залученню інвестицій та розвитку туристичного потенціалу міста Чернігів на 2009-2010 роки.

15. Сприяння в організації та проведенні перших у Чернігові та області курсів підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів. Зазначені курси були проведені для того, щоб розпочати роботу по приведенню у відповідність до діючого нормативного поля в екскурсійній діяльності. Відповідно до чинного законодавства екскурсії мають право проводити фахівці, які, пройшовши відповідні курси, або маючи відповідну освіту, отримують посвідчення екскурсовода. Працівники музеїв, які в основному забезпечують екскурсійне обслуговування, мають право проводити екскурсії **тільки** в межах своїх музейних установ (станом на кінець 2009 р. 36 осіб в області мають відповідні посвідчення (для порівняння: у вересні 2007 р. був тільки один дипломований фахівець).

2009 рік

1. Забезпечення діяльності туристично-інформаційного центру у м. Чернігові (постійно збирається, поповнюється та систематизується база про туристичну інфраструктуру міста). Надавалася безкоштовна інформація в основному про туристичну інфраструктуру Чернігова та області. До ТІЦу у п.р. звернулося 2600 осіб. Крім того, ТІЦ безпосередньо сприяв в організації 120 екскурсій по місту та області (екскурсанти направлялися в музейні установи міста та області, надавалася організаційна допомога у залученні до проведення екскурсій ліцензованими екскурсоводами, розміщенні, транспортних послугах та ін.).

2. У Чернігові розпочалась діяльність щодо створення мережі туристично-інформаційних пунктів (ТІПів), які б надавали спеціалізовану інформацію з окремих видів туризму та розміщення по місту пунктів по наданню загальної інформації про туристичний потенціал Чернігова (триває робота по наданню земельних участків, узгодження архітектурних форм конструкцій ТІПів). Протягом звітної періоду у Чернігові відкриті два туристично-інформаційні пункти: з екстремального туризму та активних видів відпочинку (на базі Вищого професійного училища побутового обслуговування) та сільського туризму (на базі громадської організації «Сіверянські обереги»).

3. У рамках вдосконалення організації системи рекламно-інформаційної діяльності щодо туристичних можливостей Чернігова розпочалась робота по розробці відповідної програми та встановлення інформаційних терміналів по Чернігову.

4. Тривало постійне наповнення та вдосконалення роботи туристичного сайту м. Чернігова. З 2009 р. сайт працює трьома мовами: українською, російською та англійською. Доопрацьовується німецька та польська версії. Продовжується постійний моніторинг відвідувачів сайту з метою вдосконалення його роботи. Станом на початок 2010 р. сайт відвідало понад 22 000 осіб з 56 країн світу (для порівняння: у 2008 р. на сайті побувало 2500 відвідувачів з 24 країн).

5. Реалізовувався, започаткований у 2008р., соціальний туристично-екскурсійний проект «Автоподорожі Черніговом» - оглядова екскурсія по місту. Крім вказаного екскурсійного маршруту, у місті також продовжує працювати екскурсійне таксі з аудіогідом. Оплата в таксі здійснюється за оренду транспорту, екскурсійні послуги в таксі безкоштовні.

6. Розпочалась робота над створенням нового туристично-екскурсійного продукту – аудіо-пішохідної екскурсії (розроблені окремі маршрути по історичних місцях Чернігова, розроблена карта-схема руху пішохода-екскурсанта, готується до запису на електронних носіях текст екскурсії).

7. Спільно із Службою оперативного спасіння у м. Чернігові та ін. зацікавленими організаціями проведена II туристично-екологічна акція «Пліт із сміття? Чом би й ні!». У 2009 р. у заході взяли участь 11 команд (минулого року – 8). Мета зазначеної акції: привернення уваги громади міста до проблеми збереження оточуючого середовища, очищення та збереження річок та озер Чернігова, використання водних артерій обласного центру для розвитку туристичної галузі в цілому та розвитку перспективних для Чернігова туристичних маршрутів.

8. До 940-річчя заснування Антонієвих печер та 985-річчя Чернігівського князівства проведений фотоконкурс «Чернігів – місто 14 віків». Проведення конкурсу стало можливим завдяки підтримці обласної організації Національної спілки фотохудожників України, Чернігівської обласної національної спілки художників України, банку «Демарк», цифрового центру «Фуджі», приватного підприємця Філіна Р.А. Всього на конкурс надійшло понад 50 робіт. Журі визначило 4 переможців та 6 призерів конкурсу.

9. У рамках святкування Дня міста в Чернігові пройшов фестиваль дерев'яних скульптур "Болд". Мета – виготовлення із аварійних дерев скульптур на різноманітну тематику та встановлення їх після остаточного завершення в парках і скверах міста. Фестиваль планується зробити щорічним.

10. Експозиція «Чернігів туристичний» була представлена регіональних, національних, міжнародних туристичних виставках та салонах: «Україна туристична», «13 Гомельський ярмарок туристських послуг» (Білорусь), «ЕКСПО-ТУР 2009», туристичний форум «Чернігівщина туристична», друга національна виставка-форум внутрішнього українського туризму «Visit Ukraine 2009», культурний вересневий салон в місті Габрово (Болгарія).

11. Участь у першій Міжнародній Конференції, присвяченій діяльності та призначенню туристично-інформаційних центрів. Вивчався досвід ряду європейських держав (Естонії, Фінляндії та Швеції) щодо організації роботи туристично-інформаційних центрів.

12. Віддрукована карта-схема міста Чернігова російською мовою «На допомогу туристу», яка надається безкоштовно всім бажаючим.

13. Розпочалась робота над розробкою загально інформаційних вказівників до туристичних, історико-культурних об'єктів міста.

14. Розроблені концепції масових іміджевих заходів: рокфесту «Старе місто» або «1300 років and rock» (робоча назва), костюмованого карнавалу «Легенди та міфи Чернігово-Сіверського краю» (робоча назва).

15. Розроблена концепція діяльності експериментальної лабораторії на базі інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М.Лазаревського Чернігівського національного університету ім. Т.Г.Шевченка по підготовці екскурсів по програмі «Студенти для студентів», «Студенти для школярів», яка розпочне свою діяльність у 2019-2011 учбовому році.

16. Співпраця з працівниками туристичної сфери міст – побратимів Чернігова з метою активізації туристичного взаємообміну та розвитку сувенірної індустрії (м. Митищі, Росія – організація запрошення представників найбільших туристичних фірм міста та народних майстрів до участі у Міжнародній туристично-етнографічній виставці-ярмарку та відвідання м. Чернігова, забезпечення їх зустрічі з туристичними фірмами Чернігова)

Проблемні питання, які потребують вирішення для ефективної роботи та активізації туристичної галузі в Чернігові.

Потенціальні можливості розвитку туризму в Чернігівській області в цілому та в м. Чернігові зокрема значні, однак сучасний рівень розвитку туристичної сфери доволі низький і мало відповідає потребам населення в його послугах та потребам економіки, оскільки в сучасному територіально-рекреаційному комплексі Чернігівської області існує ряд важливих проблем. Тургалузь як області в цілому, так і обласного центру зокрема, має як певні переваги, так недоліки з точки зору розвитку туристичного потенціалу.

Так, сильними сторонами є:

- значні архітектурно-історичні рекреаційно-туристичні ресурси;
- біосоціальні рекреаційно-туристичні ресурси (в місті та області в різні часи жили і працювали багато видатних особистостей нашої держави);
- інфраструктурні рекреаційно-туристичні ресурси (елементи соціальної та виробничої інфраструктури, що можуть бути використані для надання послуг у туризмі – готелі, ресторани, кафе та ін.);
- розвинутий малий бізнес (19% працездатного населення, 1/3 надходжень до місцевих бюджетів);
- наявність університетів з кваліфікованими викладацькими та науковими кадрами;
- визначення розвитку туристичного потенціалу в якості одного з пріоритетних напрямів розвитку регіону;

Слабкими сторонами є:

- низька фахова підготовка обслуговуючого персоналу, інших спеціалістів туристичної сфери;

- незначний набір туристично-рекреаційних послуг та видів дозвілля;
- застаріла матеріально-технічна база великої частини готельних господарств та курортно-санаторних закладів;
- недостатня кількість готелів з належним рівнем надання послуг;
- негативний вплив господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- недостатність фінансування комплексу рекламних заходів щодо просування туристичного продукту на внутрішній та зовнішній ринки туристичних послуг та цього напрямку діяльності, як на міському, так і на обласному рівнях;
- недостатня ініціативність значної кількості підприємців та громади в цілому, а підчас, інертне ставлення до проблем туристичної галузі у нашому місті багатьох представників приватного бізнесу, в тому числі і представників туристичних фірм, інших установ та організацій, які можна віднести до інфраструктури туризму. На жаль, типова, у більшості випадків, позиція вищевказаних структур: бажання розвивати свій напрямок діяльності, але не за свої кошти, а за кошти місцевого бюджету. Це призводить до того, що основний тягар по організації (в т.ч. і фінансуванню) турзаходів лягає на міський бюджет та ін.
- недостатня взаємодія органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на місцях та в центрі;
- недостатнє фінансування туристичної галузі.

Раніше туристичну галузь вважали галуззю суто економічною. Але зараз, враховуючи всі її складові, турсферу визначають як комплексну. Адже її успішне функціонування залежить від багатьох складових: від якості надання послуг в туристичних фірмах, музейних установах, закладах розміщення, харчування, відпочинку, від якості доріг, від чистоти на вулицях, від організації правопорядку, інформування, самосвідомості чернігівців тощо.

ВИСНОВОК

Туристична сфера України має великий потенціал розвитку. Незважаючи на обмежене фінансування, статистичні показники розвитку галузі за 2000 – 2008 рр. дозволяють виявити певне зростання туристичних потоків, кількості туристичних підприємств та обсягу наданих послуг. Правове забезпечення туристичної діяльності потребує детального вивчення юристами та економістами, правової підтримки формування інвестиційного простору, розвитку малого підприємництва в туристично-рекреаційній сфері, формування правової основи відносно нових та перспективних для України видів туризму, наприклад, розвитку сільського, екстремального, подієвого та інших видів туризму.

Туризм та рекреація на Чернігівщині має історичне підґрунтя. Розвиток туризму на Чернігівщині почався відразу після прийняття християнства. Це були паломницькі подорожі, прообраз туристичних мандрівок, маршрути яких пролягали по всьому світу. В радянський час найбільш розвиненим був шкільний та профспілковий туризм, які заклали підґрунтя розвитку туристично-рекреаційної сфери після прийняття незалежності. В компонентній структурі рекреаційного комплексу Чернігівщини переважають оздоровчо-рекреаційні заклади, які спеціалізуються на оздоровчому відпочинку (бази та будинки відпочинку, дитячі оздоровчі табори). Їх розподіл по території області є нерівномірним, що ускладнює використання в рекреаційній діяльності. Важливе значення також має розвиток лікувальної та пізнавальної рекреації, чому сприяє наявність лікувально-оздоровчих закладів та великої кількості туристичних маршрутів з використанням історико-культурних та природних пам'яток. Таким чином на території Чернігівської області сформований оздоровчо-пізнавальний територіально-рекреаційний комплекс з великою питомою вагою лікувально-оздоровчих закладів.

Потенціальні можливості розвитку туризму в Чернігівській області значні, однак сучасний рівень розвитку туристичної сфери доволі низький і мало відповідає потребам населення в його послугах та потребам економіки, оскільки в сучасному територіально-рекреаційному комплексі Чернігівської області існує ряд важливих проблем. Вищевказані джерела та література дозволяють виявити переваги та недоліки Чернігівщини з точки зору розвитку туристичного потенціалу.

Так сильними сторонами є:

- значні архітектурно-історичні рекреаційно-туристичні ресурси;
- біосоціальні рекреаційно-туристичні ресурси (в області в різні часи жили і працювали багато видатних особистостей нашої держави);
- інфраструктурні рекреаційно-туристичні ресурси (елементи соціальної та виробничої інфраструктури, що можуть бути використані для надання послуг у туризмі – готелі, ресторани, кафе та ін.);
- розвинутий малий бізнес (19% працездатного населення, 1/3 надходжень до місцевих бюджетів);

- наявність університетів з кваліфікованими викладацькими та науковими кадрами;
- визначення розвитку туристичного потенціалу в якості одного з пріоритетних напрямів розвитку регіону;

Слабкими сторонами є:

- низька фахова підготовка обслуговуючого персоналу, недостатня кількість кваліфікованих екскурсоводів та інших спеціалістів туристичної сфери;
- незначний набір туристично-рекреаційних послуг та видів дозвілля;
- застаріла матеріально-технічна база значної частини готельних господарств та курортно-санаторних закладів;
- недостатня кількість готелів з належним рівнем надання послуг;
- негативний вплив господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- відсутність комплексу рекламних заходів щодо просування туристичного продукту на внутрішній та зовнішній ринки туристичних послуг та недостатність фінансування цього напрямку діяльності на міському рівні;
- недостатнє використання сприятливих зовнішньополітичних факторів;
- недостатня ініціативність значної кількості підприємців та громади в цілому та ін.

Туристично-рекреаційна галузь - одна з найперспективніших галузей сучасності і майбутнього. Її розвитку на території області сприятиме комплексна оцінка рекреаційно-ресурсного потенціалу, застосування нових методів господарювання і управління, максимальне освоєння туристично-рекреаційних ресурсів та їх охорона, що в умовах вільної конкуренції забезпечить насичення ринку високоякісними послугами і сприятиме соціально-економічному розвитку Чернігівської області.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: [Текст]: офіц. текст: [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р.]. — К.: Мін-во Юстиції України, 2006. — 124 с.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=322-08>.
3. Про державну службу: закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12>.
4. Про місцеві державні адміністрації: закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=586-14>.
5. Про місцеве самоврядування: закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0>.
6. Про службу в органах місцевого самоврядування: закон України від 07 липня 2001 р. № 2493-III [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2493-14>.
7. Про стимулювання розвитку регіонів: закон України від 08.09.2005 № 2850 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2850-15>.
8. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: закон України від 08.09.2005 № 2866 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15>.
9. Про засади запобігання та протидії корупції: закон України від 11 червня 2009 р. № 1506-VI [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1506-17>.
10. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень: закон України від 11 червня 2009 р. № 1507-VI [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1507-17>.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: закон України від 11 червня 2009 р. № 1508-VI [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1508-17>.
12. Про туризм: закон України від 15.09.95 р. №324 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=324%2F95-%E2%F0>.
13. Про рекламу: закон України від 03.07.96 р. №270 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=270%2F96-%E2%F0>.

14. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: закон України від 21.01.94 р. №3857 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3857-12>.

15. Про охорону навколишнього природного середовища: закон України від 25.06.91 р. №1264 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://waste.com.ua/law/zakon250691-1264-XII.html>.

16. Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року: указ Президента України від 10.08.1999 № 973 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=973%2F99>.

17. Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки: постанова Кабінету Міністрів України [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=583-2002-%EF>.

18. Агафонова, Л.Г., Агафонова, О.Є. Туризм, готельний та ресторанний бізнес: ціноутворення, конкуренція, державне регулювання [Текст]: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л.Г.Агафонова, О.Є.Агафонова; Київський ун-т туризму, економіки і права. — К. : Знання України, 2002. — 352с.

19. Агеева, О.А., Акуленок, Д.Н., Васильев, Н.М., Васянин, Ю.Л., Жукова, М.А. Туризм и гостиничное хозяйство [Текст]: Учебник для студ. вузов, обуч. по спец. "Менеджмент" / О.А.Агеева, Д.Н.Акуленок, Н.М.Васильев, Ю.Л.Васянин, М. А.Жукова; Ассоциация авторов и издателей "Тандем" / Алексей Данилович Чудновский (ред.). — М. : Экмос, 2000. — 400с.

20. Александрова, А.Ю. Международный туризм [Текст]: Учебник для студ. вузов, обуч. по спец. "География" / А.Ю.Александрова. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 464с.

21. Аллан, Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права [Текст] / Т.Р.С. Аллан; пер. з англ. Р. Семківа. — К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008 — 385 с.

22. Апель, К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до пост конвенціональної моралі [Текст] / К.-О. Апель; пер. з нім. В. Куліна; Український філософський фонд. — К.: Дух і літера, 2009. — 430 с. — (Серія «Сучасна гуманітарна бібліотека»).

23. Бабарицька, В.К., Малиновська, О.Ю. Менеджмент туризму: Туроперейтинг: Понятійно-термінол. основи. Сервіс. забезпечення тур продукту [Текст]: Навч. посіб. / В.К.Бабарицька, О.Ю.Малиновська. — К.: Альтерпрес, 2004. — 286, [1] с.: іл., табл..

24. Бауман, З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства [Текст] / З. Бауман; пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. Ред. М. Винницького. — К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008 — 109 с.

25. Бердиховська, Б. Україна: люди і книжки [Текст] / Б. Бердиховська; пер. з пол. — К.: К.І.С., 2009. — 232 с.

26. Богомолів, О. Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття [Текст]: аналіт. доповідь

/ О.Богомолов, С.Данилов, І.Семиволос; Центр близькосхідних досліджень. – К.: Стилос, 2009. – 55 с.

27. Вдовенко, Ю. С. , Кокоть В. О. Залучення іноземних інвестицій в економіку регіону [Текст]: Навч.-метод. посіб. / Ю.Вдовенко, В.Кокоть; Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг. — Чернігів : ЦППК, 2005. — 18 с.

28. Відкрита освіта: колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання [Текст] / за ред. Тору Іійосі та М.С. Віджая Кумара / пер. з англ. А.Іщенко, О.Насика. – К.: Наука, 2009. – 256 с.

29. Внутрішній туризм в Україні: окремі аспекти [Текст]: [Зб. ст.] / Гол. упр. комун. і готел. госп-в та туризму Київ. міс. держадмін., Ін-т туризму Федер. профспілок України; [Наук. ред. Лугова О.І.]. — К., 2002. — 160, [1] с.: іл., табл.

30. Галлін, Д., Манчіні, П. Сучасні медіа системи: три моделі відносин ЗМІ та політики / пер. з англ. О. Насика. – К.: Наука, 2008. – 320 с.

31. Географія туризму України [Текст]: Навч.-метод. посіб. / М.Й.Рутинський, Ф.Д.Заставний; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — [Львів: Фенікс], [2002]. — 106 с.: табл.

32. Гігієна туристичних походів і навчально-тренувальних занять [Текст]: Метод. рекомендації / А.К.Данелюк, Н.А.Стратійчук; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 2003. — 55 с.: іл., табл.

33. Глобальні модерності [Текст]: зб. наук. роб. / [за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона]; пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – Вип. 12. – 400 с. (Серія «Зміна парадигми»)

34. Дмитрук, О.Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу [Текст]: Навч. посіб. / О.Ю.Дмитрук; — 2-е вид., випр. та допов. — К.: Альтерпрес, 2004. — 191 с.: іл..

35. Електронне урядування в Україні: аналіз та рекомендації [Текст]: результати дослідження / О.А. Баранов, І.Б. Жияєв, М.С. Демкова, І.Г. Малюкова. – К.: Поліграф-Плюс, 2007р. – 254 с.

36. Європа: Довід. автомоб. туриста [Текст]: Страх. підприємство «Галінстрах» / О.Кіясова та ін. — Львів, 1997. — 200 с.: іл., табл.

37. Єжи Гедройць та українська еміграція: листування 1950-1982 років [Текст] / упорядкув. Б Бердиховська. – К.: Критика, 2008. – 752 с.

38. Капелюха, О. С. Правові засади залучення інвестицій [Текст]: Навч.-метод. посіб. / О.С. Капелюха; Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг. — Чернігів : ЦППК, 2005. — 20 с.

39. Кассон, М. Інформація та організація. Новий погляд на теорію фірми [Текст] / М. Кассон; пер. з англ. І. Ободовського. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008 – 366 с.

40. Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя [Текст]: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (9-11 листоп. 2000 р.) / Херсон. держ.

пед. ун-т та ін.; [Редкол.: Серебряй В.С. (голова) та ін.]. — К., 2000. — 235 с.: табл.

41. Крічлі, С. Вступ до континентальної філософії / С. Крічлі; пер. з англ. В. Менжуліна; Український філософський фонд. — К.: ТОВ «Стилос», 2008. — 152 с. — (Серія «Сучасна гуманітарна бібліотека»).

42. Лангевіше, Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі [Текст] / Д. Лангевіше; пер. з нім. - К.: К.І.С., 2008 — 240 с.

43. Максименко, С.В. Туристская деятельность: международно-правовые аспекты [Текст] / С.В.Максименко. — Одесса: Латстар, 2001. — 173, [1] с.

44. Масове харчування, готельне господарство і туризм в умовах ринкових відносин [Текст]: Зб. наук. пр. / Ін-т змісту і методів навчання. Київ. держ. торг.-екон. ун-т; [Редкол.: Пересічний М.І. (відп. ред.) та ін.]. — К., 1997. — 138 с.: іл., табл.

45. Менеджмент підприємства туристичної індустрії [Текст]: [Опор. конспект лекцій для студентів із фаху 7.050201 спеціалізації 7.050201.02] / С.В.Мельниченко, Л.В.Радова; Київ. держ. торг.-екон. ун-т. — К., 2000. — 94, [1] с.: іл.

46. Методологічні основи моніторингу дотримання взятих Україною засадничих міжнародних зобов'язань в діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування [Текст] / упоряд. А.В. Дуда, О.О. Светіков. — К.: ЛАТ & К, 2007. — 104 с.

47. Національна доповідь про екотуризм в Україні [Текст] / Панченко Т.Ф. та ін. — К.: Б. в., 1999. — 23 с.: іл., табл.

48. Організація дозвілля в туристичній індустрії [Текст]: Опор. конспект лекцій для студ. спец. «Менедж. орг.» спеціалізації «Менедж. турист. індустрії» / Т.І.Ткаченко, Н.І.Ведмідь; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — К., 2002. — 43 с.: іл., табл.

49. Організація підготовки фахівців туристичної галузі [Текст]: Навч.-метод. посіб. / Н.І.Гриценко, В.А.Бурдейний, Г.П.Степурко та ін.; Укр. аналіт. центр проф. освіти «Нац. Обсерваторія». — К.: Наук. світ, 2003. — 86 с.: іл., табл.

50. Організація та методика оздоровчої фізичної культури і рекреаційного туризму [Текст]: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти з фіз. виховання і спорту / О.М.Жданова, А.М.Тучак, І.В.Котова, В.І.Поляковський; — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки, 2000. — 234, [6] с.: іл., табл.

51. Основы менеджмента [Текст]: [Учеб. для студ. вузов турист. профиля] / Л.И.Лукичева, В.А.Квартальнов, В.А.Исаев и др.; Междунар. каф. ЮНЕСКО по культур. туризму в целях мира и развития, Рос. междунар. акад. туризма. — М.: Финансы и статистика, 2002. — 350, [1] с.: ил., табл.. — (Менеджмент туризма / Редкол.: В.А. Квартальнов (гл. ред.) и др.)

52. Практика організації туристичних подорожей [Текст]: Навч. посіб. / Г.І.Михайліченко; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — К., 2003. — 155 с.: іл., табл.

53. Проблеми розвитку спортивно-оздоровчого туризму і краєзнавства в закладах освіти [Текст]: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (18-19 квіт.

2002 р.) / Федерація спорт. туризму України; Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди та ін.; [Редкол.: Серебряй В.С. (голова) та ін.]. — К.: [Обрії], 2002. — 182 с.: табл.

54. Розанвалон, П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність [Текст] П. Розанвалон; пер. з фр. Є. Марічева. — К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2009 — 287 с.

55. Рутинський, М.Й. Географія туризму України [Текст]: Навч.-метод. посіб. / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — К., 2004. — 159 с.: табл.

56. Сергієнко, О. Земля і право: як уберегти від корупції? [Текст] / О.І. Сергієнко. — К.: Інститут громадянського суспільства, 2008. — 144 с.

57. Сокол, Т.Г. Організація туристичної діяльності в Україні [Текст]: Навч. посіб. / Т.Г.Сокол; Федер. проф. спілок України, Ін-т туризму. — [2-е вид., допов.]. — К.: [Муз. Україна], 2002. — 256 с.: табл.

58. Стратегія розвитку туристичної індустрії та громадського харчування [Текст]: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 жовт. 2000 р. / Київ. нац. торг.-екон. ун-т; [Відп. ред. А.А.Мазаракі]. — К., 2000. — 433 с.: іл., табл.

59. Транскордонне співробітництво та розвиток транскордонних кластерів [Текст]: зб. наук.-аналіт. мат., норм.-прав. актів та метод. рекомендацій з пит. транскордонного співробітництва та розвитку транскордонних кластерів / В.С.Куйбіда, А.Ф.Ткачук, В.В.Толкованов, З.С.Бройде, Н.М.Внукова, В.А.Кравченко, В.І.Ляшенко, Н.А.Мікула, Ш.Рік, Н.А.Романова. — К.: Крамар, 2009. — 242 с.

60. Туризм і охорона культурної спадщини: український та зарубіжний досвід [Текст] / В.Вакуленко, І.Валентюк, В.Грибан та ін.; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України, Центр дослідж. адмін. реформи. — К.: К.І.С., 2003. — 175 с.: іл., табл.

61. Удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності органів самоорганізації населення [Текст]: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 20-21 грудня 2008 р.: збірник матеріалів / О.С. Орловський, В.І. Брудний, А.С. Крупник. — О.: Хоббіт плюс, 2009. — 108 с.

62. Федорченко, В.К., Мініч, І.М. Туристський словник-довідник [Текст]: Навч. посіб. для студентів, аспірантів, викл. / В.К.Федорченко, І.М.Мініч; Київ. ін-т туризму, економіки і права. — К.: Вид-во худож. л-ри «Дніпро», 2000. — 155, [1] с.

63. Христов, Т.Т. Религиозный туризм [Текст]: [Учеб. пособие] / Т.Т.Христов; — М.: Academia, 2003. — 286, [2] с.: ил., табл., карты.